

ABSZTRAKT

Írásomban az egészségügyi rendszerrel kapcsolatos nyilvános diskurzusokat, hétköznapi attitűdöket, sztereotípiákat vizsgálom az államszocialista rendszer idején, egy sajátos forráscsoporton, nevezetesen a *Ludas Matyi* karikatúráin keresztül. A folyóirat 1949 és 1985 közötti számainak 10 teljes évfolyamát néztem át, s ennek során 909, a tágabb értelemben vett egészségügyi rendszerre utaló karikatúrát találtam. A túlméretezettnek tűnő minta a 10 évfolyamban megjelent összes karikatúra 3,72%-át jelenti.

A karikatúrákat 12 kategóriába, majd a második lépcsőben négy kategóriacsoportba soroltam. A kategóriacsoportok időbeli eloszlásának vizsgálata jellegzetes mintát mutat. A Rákosi-korszakban az állampolgárok kontrollálásának szándéka – tehát a propaganda és a fegyelmezés – dominálta a karikatúrákat (is). A Kádár-korszakban viszont – előzetesen nem várt módon már 1957-től – előtérbe került a szórakoztató/terápiás funkció, illetve mind több karikatúra fogalmazott meg burkolt vagy implikált társadalomkritikát is.

Bár a korszakban vált az egészségügy olyan átfogó rendszerré, amellyel az állampolgárok gyakorlatilag mindegyike, élete több pontján is kapcsolatba került, a karikatúrák tipikusan kevés szereplő interakcióját jelenítik meg. A karikatúrák jellegzetesen nagyon empatikusak az alkoholizmus vagy a dohányzás gyakorlatával kapcsolatban. Az egészségügyi személyzet, az előzetesen várt módon, tipikusan paternalista attitűdöt tanúsít a páciensekkel szemben. Ugyancsak a hipotéziseknek megfelelő volt a szexista attitűdök és magatartás megjelenítése, bár annak színvonala rendszeresen a vártnál is alacsonyabb volt.

Kulcsszavak: Losonczy Ágnes, egészségügy, karikatúraelemzés, államszocializmus kora

¹ ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Kutatóintézet; Károli Gáspár Református Egyetem BTK.

APPROACHES TO HEALTHCARE IN THE STATE SOCIALIST ERA CARICATURES OF LUDAS MATYI

ABSTRACT

In my paper, I examine public discourses, everyday attitudes, and stereotypes related to the healthcare system during the state socialist regime, through a specific source group, namely the cartoons of Ludas Matyi. I reviewed 10 entire volumes of the journal between 1949 and 1985 and found 909 cartoons referring to the healthcare system in a broad sense. The seemingly oversized sample represents 3.72% of all cartoons published in the 10 volumes.

I classified the cartoons into 12 categories, and then in the second step into four category groups. Examination of the temporal distribution of the category groups shows a characteristic pattern. In the Rákosi era, the intention to control citizens – i.e. propaganda and discipline – dominated the cartoons (also). In the Kádár era, however, the entertainment/therapeutic function came to the fore – unexpectedly from 1957 onwards – and more and more cartoons also expressed implicit or implied social criticism.

Although healthcare had become a comprehensive system in that era, which practically every citizen came into contact with at several points in their lives, the cartoons typically depict the interactions of a few characters. The cartoons are typically very empathetic about alcoholism or smoking. The healthcare staff, as expected, typically display a paternalistic attitude towards patients. The depiction of sexist attitudes and behavior was also consistent with the former hypotheses, although its level was generally lower than was expected.

Keywords: Ágnes Losonczy, healthcare system, caricature analysis, era of state socialism

BEVEZETÉS

Jelen tanulmányt Losonczi Ágnes (1928–2024) előtti tisztelgésnek szánom, márpedig az ő munkásságának fontos része volt az egészségügyi rendszer vizsgálata, egy olyan holisztikus megközelítést alkalmazva, ami a szűkebb értelemben vett specialista tanulmányoknak nem okvetlenül sajátja.² A vizsgált korszak behatárolását – túl azon, hogy Losonczi munkásságának egyik fontos szakasza esett erre a periódusra – az is indokolja, hogy az államszocializmus idején vált az egészségügyi rendszer megkerülhetetlen szereplővé a társadalom gyakorlatilag egésze számára.

Jelen cikk azonban hangsúlyozottan nem az egészségügyi rendszer tényleges működésére fókuszál, hanem arra, hogy hogyan jelent meg ez a szféra és az ehhez kapcsolódó kérdések az államszocializmus korabeli hétköznapi diskurzusokban. Az egyének az egészségügyi rendszer sajátosságait, működését, annak zavarait és – ezzel összefüggésben – saját egészségügyi ellátásukat vagy annak hiányát stb. is olyan diskurzusok segítségével ragadják meg, amelyeket még a leginkább központosított korszakában is csak erősen befolyásolt, de sosem határozott meg teljesen a mindenkori média vagy a „hivatalos” diskurzus. (Paradigmatikus páros példa: a férfi orvos az elvtársozós korban is „doktor úr” maradt, míg az orvosnőre ebben a korszakban sem született ezzel egyenrangú megszólítás.) A történelmi, retrospektív diskurzuselemzések esetében azonban már csak módszertani okokból is gyakran a sajtó elemzésére szorítkozhatunk.

Ilyen elemzések esetében a humoros műfajok (kabaré, karikatúrák, viccek, humoreszkek stb.) különösen hasznos forrássá válhatnak. Mint Bergson (1992) rámutatott: a komikum sokkal inkább társadalmi konfliktushoz kötött, mint például a tragédia vagy az analízis, művelőjének – és értelmezőjének – tehát otthon kell lennie kora közismertnek tekintett olyan toposzaiban és sztereotípiáiban is, amelyeket a „hivatalos” diskurzus gyakran negligált, vitatott vagy stigmatizált. Az államszocializmus korabeli *Ludas Matyi* pedig különösen jó forrás: ez volt a korszak egyetlen³ élclapja, ma már hihetetlennek tűnő olvasottsággal (fénykorában több mint félmillió példányban jelent meg, feltehetően ennél jóval több olvasóval). Ráadásul a Kádár-korban a lapot – gyakran a kortársak által is tudatosított módon – „levezető szelepnek”, a társadalomkritika egyfajta (domesztikált, rezervátumba zárt, de legalább létező és tömegeket elérő) pótlékának tekintették.

2 Mindezt nem szánom kritikai vagy akár csak normatív megjegyzésnek: a szociológiai üzem egésze szempontjából elengedhetetlen mind a specializáció, mind a szintetikus szemlélet (s nem okvetlenül ugyanazon szerzők munkásságában).

3 Részleges kivétel a *Szabad száj*, amely hiába ünnepelte, az ironia legkisebb jele nélkül, az utolsó címlapján a „magyar–szovjet barátságot”, az 1951/11. szám után felszámolták.

SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS ÉS TÁRSADALMI KONTEXTUS

Az egészségügygel kapcsolatos karikatúrák mintája a kérdésfelvetés fókuszálása irányába hat, ugyanakkor a szakirodalom feldolgozása, mint lent látható lesz, három, a szűkebben vett témán túlnyúló irányba ágazik el.

Az egyik irány a társadalmi háttér. Magyarországon a vizsgált korszak egészében államszocializmus létezett (Kornai 1980, 2012), amely ideáltipikus formában a gazdaság, a nagy társadalmi rendszerek és a nyilvános diskurzusok teljes vagy csaknem teljes államosítására, sőt, a magánszféra mind teljesebb kontrolljára törekedett (Kalmár 2014). Az 1956-ig tartó Rákosi-rendszer brutális erőszakossággal – mégis, utólag úgy látható, hogy rossz hatékonysággal – törekedett a cél elérésére (Gyarmati 2011). Az 1956 végén kialakuló Kádár-rendszer első fél évtizedében alkalmazta a terrort, de fókuszáltnál, jóval funkcionálisabban, mint az előző rezsim,⁴ s lazított a magánszférára nehezedő nyomáson is.

A diktatúra felpuhítása, ugyanakkor a mélystruktúrák érintetlenül hagyása az 1960-as évek elején vált koherens politikává: megjelent a „kádárizmus” (Rainer 2012). Utóbbi kifejezés nem véletlenül kívánczik idézőjelbe: a Kádár-rendszer gyakorlatilag nem hozott változást az alapvető politikai, gazdasági és társadalmi szerkezet terén. A Kádár-kor „mássága” a társadalmi kontroll olyan – az államszocialista rendszerekben nem tipikus – enyhítéseiben nyilvánult meg, amely az egyéni életminőség szempontjából óriási jelentőséggel bírt, ugyanakkor nem volt intézményesítve, nem volt garantálva, sokszor legitimnek elismerve sem. Példának okáért: az 1970-es években a foglalkoztatottak 96%-a volt állami alkalmazott vagy téveszttag – miközben a családot döntő többségéből, falun a 90%-ából, legalább egy fő részt vett az úgynevezett második gazdaságban (Manchin–Szelényi 1990, Szelényi 1992, Gábor–Galasi 1981). Ez utóbbi jelenség jelentős életszínvonal-növekedést eredményezett – de senkinek nem lehetett kétsége afelől, hogy ha Kádár helyére egy olyan típusú pártfunkcionárius kerül, mint a korabeli Csehszlovákiában vagy Romániában, akkor a második gazdaság gyorsan elsovdhat.

A szakirodalom másik iránya a magyarországi egészségügyi rendszerről szól. Az egészségügyi rendszer a dualista kor végén legfeljebb a középosztályt és az elitet érte el, míg a népesség falun élő kétharmadának helyzetét jól jellemezte Keleti Károly: *„Orvost vajjon hány falusi község tart, ha ugyan valamely uradalmi megyei, szomszéd városi orvos nem áll rendelkezésére. Azt is az utolsó perczben hívja csak, addig inkább kuruzslóval éri be”* (Keleti Károly⁵ idézi Andorka 1983:1065).

Míg a városi lakosság többsége szempontjából a Horthy-korszakban történt meg az áttörés, addig a falusiak zöme továbbra is nehezen és ritkán érte el az egészségügyi szolgáltatásokat. Nagy Lajos *Kiskunhalom* című művében egy beteg lány anyja *„a maga részéről legszívesebben az orvosért küldene”*, mert ő, mióta egy kisebb beavatkozást hajtottak végre rajta, *„rettentő nagy tudománynak”* tartja az orvoslást (Nagy 1978:66). De attól fél – feltehetően nem alaptalanul –, hogy ha orvost hívnának, *„akkor kicsúfolnák érte...”, meg maga a lány is azt mondja, hogy nem kell neki, nem, nem kell, ő fél a doktortól, végül az orvos pénzbe is kerül, és a pénzt nem lehet csak úgy szórni, mert amúgy sincs”* (Nagy 1978:66). Végül csak késő este hívják ki a doktort, aki azonnal kórházba utalja a beteget. *„»Van pénz a háznál, néhány pengő útiköltségre?» Van. Csoda, hogy van. Igazán szerencse”* (Nagy 1978:139). Jobb híján két tehenet fognak a szekér elé, ami kiviszi a lányt és a

4 „Eltérően az 1956 előtti terrortól, amely egész társadalmi osztályok ellen irányult és százezreket sújtott, az 1956 utáni megtorláshullám szelektívebb elveket érvényesített, és racionálisabb alapokon nyugodott. Célpontjává nem társadalmi osztályok, hanem olyan egyének váltak, akik bizonyították veszélyességüket a hatalomra” (Romsics 1999:404).

5 Keleti Károly (1871) *Hazánk és népe közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából*. Pest: Athenaeum. 151.

kísérőjét a hajókikötőbe (mert az utolsó vonat már elment); Pesten pedig majd tömegközlekedéssel kell eljutniuk a Hermina útra, a Bethesdába (Nagy 1978:139–140).

Nagy Lajos művét, a regényes megfogalmazás ellenére is, a korszak egyik jelentős szociográfiájának szokták tekinteni (Dupcsik 2022:157–163). De a szaktörténészek is megerősítették az előző bekezdésben megidézett képet: „1937-ben az összes kórházi ágyak 46,7%-a Budapesten koncentrálódott – ezek egyharmadát vidéki betegek voltak kénytelenek igénybe venni... [a] kórházzal nem vagy alig ellátott [kiterjedt] területek” (Kiss 2005:74) közé tartozott a Duna-Tisza köze⁶ nagy része is.

Az államszocializmus korában azonban az egészségügyi ellátottság szokásos mutatói 2–3,5-szeresére nőttek.⁷ A rendszerrel azonosulók, a „szokásos” módon, a mennyiségi mutatók növekedését mindennél fontosabb sikermutatóként kezelték. A kutatók azonban, mint Losonczy Ágnes is, jól látták, hogy az egészségügyi rendszer szereplőit változatlanul a kölcsönös kiszolgáltatottság szövedéke fűzi össze (Losonczy 1986). Ez az interdependencia aszimmetrikus, mert bár az orvosok és ápolók is sokszálú függőségi viszonyrendszerbe ágyazódnak, ez mégis szignifikánsan különbözik a betegek helyzetétől, amit Losonczy egy fejezetcímbe ilyen módon fogalmazott meg: „*Totális kiszolgáltatottság az ember érdekében*” (1986:90).

Paradox helyzet: az egészségügyi rendszer mind több csatát nyer a traumák elleni harcában – miközben hosszú távon ez a háború minden egyes esetben vesztesre van ítélve, s éppen ez traumatizálja a modern embert. A várható élettartam kitolódása ellenére – Magyarországon például a 20. század kezdetéhez képest több mint 40 évvel⁸nőtt a szóban forgó érték – vagy inkább éppen azért, a modern ember mind inkább traumaként fogja fel a korábban az élet részének tekintett halált (Ariès 2010). Míg egy évszázaddal korábban tipikusan családi körben (Tateo 2018), addig a 20. század utolsó harmadában már kórházban ért véget a legtöbb élet (Losonczy 1986:111). A tanulmányban elemzett karikatúrák gyakran alkalmaznak fekete humort – de a halál motívuma csak a rajzok 2,8%-án bukkan fel.

A tudományszociológiai irodalom is alátámasztja a fent említett tézist az aszimmetrikus kiszolgáltatottságról. Példának okáért, Robert King Merton egy írásában, a tudományon belüli ellenőrző mechanizmusok kapcsán tett egy érdekes szembeállítás: „*A tudós nem ugyanolyan módon áll szemben laikus ügyfeleivel, mint az orvos* [kiemelés tőlem – D. Cs.] *Emiatt sokkal kisebb lehetősége van arra, hogy kihasználja a laikusok hiszékenységet, tudatlanságát és függőségét. A család, a csúrés-csavarás, a felelőtlen ígéretek (kontárkodás) itt még kevésbé valószínűek, mint a »szolgáltató« szakmákban*” (Merton 2002:643). Az idézett gondolat természetesen nem azt implicálja, hogy az orvosokra ilyen magatartás volt jellemző – csak azt, hogy közvetlen orvos-beteg interakció vagy kommunikáció esetében gyengébbek az ellenőrző mechanizmusok, mint a tudományban általában. Bár az orvos is erősen rászorul a páciensek (és hozzátartozóik) kommunikációjára és együttműködésére is (vö. Losonczy kölcsönös kiszolgáltatottság-fogalmát, 1986), utóbbiak kiszolgáltatottsága mégis egy nagyságrenddel erősebb. Ráadásul a betegek/hozzátartozók érdekei és tudáskészlete tipikusan

6 A fiktív Kiskunhalom mintája nagy valószínűséggel Nagy Lajos szülőfaluja, Apostag volt (Bács-Kiskun vármegye, a Duna bal partján, 76 kilométerre Budapesttől).

7 A pontos adatok: 1948 és 1990 között a 10 ezer lakosra jutó orvosok száma 10,4-ről 36,9-re, a 10 ezer lakosra jutó kórházi ágyak száma 52,3-ról 101,5-re, a kórházi ápolási napok száma 14,2 millióról 28,5 millióra nőtt. Igaz, jegyezzük meg: a szóban forgó mutatók a 19. század utolsó évtizedei óta általában folyamatosan nőttek, kivéve a Trianont követő megugrást, illetve a második világháború alatt és után jelentkező átmeneti visszaesést (KSH 1996:219–220).

8 Férfiak esetében a várható élettartam 36,56 évről (1900–1901) 75,68 évre nőtt; a különbség tehát 43,02 év. Az 1900–1901-es adatok forrása: KSH 1996:221–222; a 2024-es adatok forrása: KSH Stadat, https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0039.html

markánsan különbözik az egészségügyi személyzetétől.

Többjelentésű szimbólum, hogy az államszocializmus korában a kórházi betegeket az ápolók gyakran nem a nevük, hanem a sorszámuk alapján szólították (Dupcsik 2020:162, 41. lbj.), infantilizáló kicsinyítő képzővel, például „Ketteske” néven. Az egyik paradigmátikus karikatúrán az ápolónő így közli a beteglátogatóval, hogy már nem feleség, hanem özvegy: „Sajnos, meg kell mondanom, hogy a ketteskéből nullácska lett.”

1. kép. Fekete humor

Forrás: Ludas Matyi, 1981. február 05. (37. évf. 6. sz.) 6. oldal, Várnai György rajza.⁹

Témánk szempontjából jelentős összefüggés, hogy éppen a vizsgált korszakban – és a fent idézett Merton működésének súlypontját követően – a nyugati társadalmakban kibontakozó folyamatok megkérdőjelezték az orvosok addigi feltétlen domináns szerepét. Ennek nyomán nagyobb hangsúly helyeződött a páciensek jogainak, mindenekelőtt a korrekt és teljes tájékoztatáshoz való jogának tiszteletben tartására, az egészségügy szereplőinek partneri együttműködésére (Light 2000). Ez a megközelítés ugyanakkor inkompatibilis volt a magyar egészségügyi rendszer előző korszakokból öröklött kultúrájával éppúgy, mint az államszocializmus jelentette kontextus működési elvével és gyakorlatával (Losonczi 1986, 1989; Szalai 1986, 1989; a kommunikáció- és kooperációképtelenség tovább éléséről még az 1990-es években is lásd: Sáfár 1997). Ezt a helyzetet nem „csak” a Losonczi Ágneshez hasonlóan éles szemű kutatók, hanem tömegek kezdték anómiaként megélni – legalábbis ez volt a kutatás egyik prekonceptiója. A fent említett elégedetlenség a minta karikatúráiban is megjelent.

A releváns szakirodalom harmadik iránya a humor jelensége, a nyilvános diskurzusok, illetve azok közös metszete felé mutat. A vizsgált korszak első felében Magyarországon nem, majd a második felében is csak korlátok közé szorítva működhetett a szociológia, amely például attitűdkérdőívekkel vagy mélyinterjúkkal kutathatta volna az egészségüggyel kapcsolatos véleményeket és attitűdöket. A korabeli források kutatását általában megnehezíti, gyakran értelmetlenné teszi, hogy a korszak egészében totalitárius diktatúra létezett, többek között államosított médiával és szigorú cenzúrával. Ez a helyzet ugyanakkor bizonyos szempontból felértékelte a publikált élcek, viccek, karikatúrák jelentőségét. Ezek megjelenését szélsőségesen központo-

⁹ Ilyen módon hivatkozom a Ludas Matyi karikatúráira, illetve, egyes esetekben internetes hozzáférést is nyújtok. <https://drive.google.com/file/d/1GbGoiLcoV-vZgtHADm96mqQt4nY7DGjC/view?usp=sharing>

sították: míg a kiegyezés körüli években 34 politikai élclap indult Magyarországon (Buzinkay 1983:21–22), addig a *Ludas Matyi* több mint négy évtizeden át monopolhelyzetben volt. Ezt tükrözte az olvasottság is: a példányszám 1949-ben lépte át a 200 ezret. 1957-ben – mintegy négyhónapos szünet után – a *Ludas*¹⁰ 300 ezres példányszámban indult újra, ami az év végére meghaladta a 320 ezret (az 1970-es években pedig már a 600 ezret, Majláth Mikes 2024:3).

Kutatásomban a *Ludasban* megjelent karikatúrákra korlátoztam magam. A kép „sűrített pillanat” (Baudrillard-t¹¹ idézi Horváth–Mitev 2015:245), a „képszerű ábrázolás a szavaknál erőteljesebben befolyásolhatja az érzelmvilágot” (Schustert¹² idézi Horváth–Mitev 2015:244), ezért elemzésüknek számos előnye van a verbális és szövegszerű források kutatásával szemben. A karikatúrák ráadásul tipikusan erősen stilizált, leegyszerűsített, alacsony elvonatkoztatási szinten is értelmezhető, a relevánsnak ítélt elemeket gyakran *karikatúrisztikusan* eltúlzó képek. Már a „puszta nevetetésre” törekvés is fontos pszichológiai funkciókat tölt be a mindennapi problémák, szorongások, traumák feldolgozásában (Freud 2003; a humor kifejezetten terápiás használatáról lásd például Cundall–Kelly 2021). S már Freud szintén klasszikus kortársa, Henri Bergson filozófus is jól látta, hogy a humor erősen társadalmi jelenség (1992:46), ami távlatokat nyit a szociológiai elemzések számára is (egy alapmű: Kuipers 2015). A történelemtudományban pedig¹³ régóta ismert és felhasznált összefüggés, hogy a karikatúrák gyakran szándékolt és részben nem szándékolt üzeneteket is közvetíthetnek egy adott korszakról, rendszerről, politikusról, társadalmi csoportról stb. Míg a lapban megjelent humoreszkek és viccek tipikusan feledésbe merültek, addig az államszocializmus korabeli *Ludas Matyi* időtállóbb karikatúrái azóta is rendszeresen megjelennek az interneten, sőt, például a történelemérettségi feladatokban (e sorok írásakor a legutolsó, 2025 májusi egyik feladatsorban¹⁴ is).

A *tudatos* üzenetek elnyomhatják a humort is, s ezáltal a karikatúra élcelődésből támadássá, sértéssé, propagandává válhat. Ezen átbillenés érzékelése gyakran még erősebben értelmezésfüggő, mint a karikatúrák besorolása általában (utóbbiról lásd a „Módszertan és kutatási kérdések” részt később), mivel a magukat – jogosan vagy sem, de – célpontnak érzők mindig sokkal nagyobb eséllyel látnak élc helyett sértő támadást, mint az elfogulatlan szemlélők. Ezen a téren messze nemcsak a vélt vagy valós érintettség az egyetlen releváns dimenzió, hanem a politikai rendszer és a politikai kultúra is: alapszabálynak tekinthető, hogy a diktatúrák elvesztik a humorérzéküket. A Monarchia korában például a vezető élclap, a *Borsszem Jankó*, kormánypárti irányultsága ellenére rendszeresen kifigurázta a kormánypárti politikusokat, hangsúlyosan beleértve a mindenkori miniszterelnököket is (Buzinkay 1983:40). Ugyanakkor a kommunista korszakban a vezetőket csak idealizáltan lehetett megjeleníteni, míg az ellenségnek éppen kinevezett személyeket/csoportokat csak a legmaróbb(nak szánt) gúnnyal.

Rövidre zárva, de nem torzítva: egy totalitárius diktatúra számára a(z elvileg) humoros média a propaganda, az indoktrináció, a kiszemelt ellenfelek/áldozatok stigmatizálásának eszköze lehetett és/vagy – különösen a konszolidáltabb alkorszakokban – a feszültségek egyfajta „levezető szelepe.”

¹⁰ A korban általános köznyelvi rövidebb elnevezést a hivatalos név szinonimájaként használom.

¹¹ Baudrillard, J. (2000) *Az utolsó előtti pillanat*. Budapest: Magvető. 128.

¹² Schuster, M. (2005) *Művészetlélektan*. Budapest: Panem. 85.

¹³ Példaképpen: Hanák 1985, illetve néhány viszonylag új, magyarul publikált írás: Bódi 2018, Dupcsik 2023, Kiss 2023, Tamás 2020, Tamás–Vajda 2018, Tóth 2021.

¹⁴ Középszintű írásbeli 11. feladat, 12–13. oldal, az itt letölthető feladatlapon: https://dload-oktatas.educatio.hu/erettsegi/feladatok_2025tavasz_kozep/k_tortma_25maj_fl.pdf

MÓDSZERTAN ÉS KUTATÁSI KÉRDÉSEK

Elemzésemet a *Ludas Matyi*¹⁵ 1949-es évfolyamával kezdtem, mivel ez volt a „teljesen kifejtett” államszocializmus első éve; majd 1985-ig átvizsgáltam minden negyedik – tehát összesen tíz – teljes évfolyamot. A tíz évfolyamban összesen több mint 24 ezer karikatúra jelent meg, ebből több mint 900-at minősítettem egészségüggyel kapcsolatosnak (1. táblázat). A tartalomelemzés mintája kissé talán túlméretezett, de ez feltehetően nem rontotta a levont következtetések érvényességét. Az 1961-ig tartó korszakban – a minden szempontból kirívó (lásd később) 1953. évfolyamot leszámítva – az egészségügyi karikatúrák aránya 2 és 3% között jár, ami ezt követően felment 3%, sőt, két évben (1973 és 1981) 4% fölé.

1. táblázat. A *Ludas Matyi* összes, illetve egészségüggyel kapcsolatos karikatúrája tíz, 1949 és 1985 közötti évfolyamban

évfolyamok	összes karikatúra száma	egészségüggyel kapcsolatos karikatúrák	
		száma	aránya (%)
1949	2.061	55	2,66
1953	1.879	13	0,69
1957	1.879	54	2,84
1961	2.335	52	2,22
1965	2.513	83	3,3
1969	3.804	141	3,7
1973	3.558	149	4,18
1977	3.141	118	3,75
1981	3.092	129	4,17
1985	2.908	115	3,95
összesen	24.388	909	3,72

A mintába kerülés szelekciós kritériuma: az egészségügy jellegzetes szereplőinek (orvosok, ápolók stb.), helyszíneinek (rendelő, kórterem stb.), tárgyainak (sztetoszkóp, reflexkalapács stb.), motívumainak (vizsgálat, vizit stb.) bármelyike felbukkan. Ezek a szereplők, helyszínek, tárgyak stb. szerepeltetése gyakran kifejezetten ürügyszerű (különösen az 1949-es és 1953-as évfolyamokban), és elsősorban egy, az egészségügytől jórészt független üzenet átadására szolgálnak. Időnként egyes szimbólumok megjelenése is elég volt a besoroláshoz: lásd például a *szülészet* kód esetében a („gyereket hozó”) gólyamotívumot. Sőt: egy alkalommal a gólya helyettesítése jelenti a humorforrást: „*Hosszú lesz a tél. Pingvin hozza a gyereket!*” (1977. 2. szám, január 13. o.).

A kódolásnál végül 11 kategóriát különböztettem meg (ezeket lásd a 2. táblázatban) a karikatúrák üzenettípusa alapján. Egy-egy karikatúra több kategóriabesorolást is kaphatott, bár ez nem volt tipikus, a minta mintegy ötödére volt jellemző. A kategóriabesorolás gyakran vitatható, mivel *mindig* értelmezésfüggő, jelen esetben a kutató értelmezésétől függ.¹⁶ Ez azt jelenti, hogy ha adott karikatúra a – szerintem visszas – X je-

¹⁵ A dualista kor rövid életű, hasonló című lapjától gyakorlatilag függetlenül, az 1945-ben indult *Ludas Matyi* kezdettől fogva nyíltan a Kommunista Párt lapja volt (vizuális szimbólumként ezt jelezte – az 1945/5. számtól az utolsó 1956-os számig – valamilyen címlapon megjelenő alak alapján a vörös csillag is). A lap az államszocialista rendszer kiépítése után monopolhelyzetbe került az élclapok terén; az 1990-es rendszerváltást – akárcsak az *Új Ludas* című mutációja – mindössze néhány évvel élte túl.

¹⁶ Ami nem okvetlenül rontja a megbízhatóságot. Amennyiben „*a közlés látens – rejtett – tartalmát, a mögöttes jelentést kódoljuk*” – fogalmaz a közismert módszertani összefoglalás – akkor úgy találhatjuk, „*hogy a közlések mögöttes jelentése e... módszerrel jobban megragadható – ennek az előnynek azonban a megbízhatóság és a pontosan meghatározottság az elvesztése az ára... különösen akkor, ha a regények [vagy, jelen esetben, a karikatúrák – D. Cs.] kódolását nem egyetlen személy végzi. [...]* És hiába is végezné egy személy az egész kódolást – arra sincs biztosíték, hogy definíciói és elvárásai végig változatlanok

lenségre vagy Y attitűdre utal, akkor általában „X-kritikus” vagy „Y-kritikus” kategóriába soroltam, függetlenül attól, hogy mi lehetett a rajzoló viszonyulása a témához. A karikaturistának a viszonyulása ugyanis az általa ábrázolt, utalt vagy implikált jelenséghez sokszor tűnik egyértelműnek, máskor viszont erről csak bizonyíthatatlan hipotéziseink lehetnek.

Az utolsó mondatban említett két pólus közé az értelmezések széles skálája feszíthető ki. Négy konkrét karikatúra példájával¹⁷ illusztrálva:

1. Cím nélkül. Egy nővér a hóna alá szorítja egy beteg lábait, és így vonzolja végig a kórterem padlóján. Két szemtanú sokkolva nézi, a harmadik, egy orvos, inkább csak rezignált: „Sajnos, nem kapunk, csak képesítés nélküli ápolónőt...”

2. kép. Képesítés nélkül

Forrás: Ludas Matyi, 1985. augusztus 21. (41. évf. 34. sz.) 12. oldal, Balázs-Piri Balázs rajza.

Nyilvánvalónak tűnik, hogy maga a rajzoló is kritikus az általam *gyógyítókritika* kategóriába sorolt¹⁸ viselkedéssel kapcsolatban.

2. „Az első operáció” című rajzon egy orvos bekötött szemmel botorkál a műtő felé. Két másik orvos összesűg mögötte: „A kolléga úr nem bírja látni a vért...” A formális logika alapján ez is *gyógyítókritika* alá sorolható, de elképzelhető, hogy a karikaturista egyszerűen egy terápiás (a kategória meghatározását lásd a 2. táblázatban) rajzot szándékozott készíteni (1977. 40. szám, október 6. 10. o.).
3. „Náthaszazon” címmel, ugyanebben a számban. A páciens anyaszült meztelenül, de magassarkúban ül egy kanapén. Mögötte egy orvos, aki még csak nem is sztetoszkóppal vizsgálja, hanem a fülét szorítja a nő meztelen hátára. A nő szemlátomást nem zaklatásnak fogja fel a szituációt, mert kifejezetten vígan kiáltja:

maradnak a munka során” (Babbie 1995:345). Ezt a kutatást egyedül végeztem, s amikor – két alkalommal is – változtattam egyes kategóriákon, akkor újra előről kezdtem a kódolást.

¹⁷ Bár a következő bekezdések az eredmények megelőlegezéseként is felfoghatók, a módszertani tanulságok miatt ide illesztettem azokat.

¹⁸ Egyes esetekben vitatható, hogy a gyógyító személyzet helytelen viselkedése mennyire utal rendszerszintű problémákra, tehát hogy az ezt ábrázoló karikatúra tekinthető-e esetleg társadalomkritikának. A szóban forgó karikatúra azonban nem tartozik a vitatható esetek közé: ilyen típusú viselkedésért nem hárítható „a társadalomra” a felelősség.

„Doktor úr, nincs magának láza?” Ebben az esetben csak sejtéseink lehetnek arról, hogyan értékelte az általa ábrázolt szituációt maga a rajzoló (1977. 40. szám, október 6. 7. o.).

4. „Nehéz eset.” Kétségbeesetten bámuló férfi feje felett kéri a felesége: „Segítsen a férjemen, doktor úr! Az emlékirataim dolgozik és éppen most vesztette el az emlékezőtehetségét!” Első pillantásra betegkritika... de az államszocializmus korában (is) a viccek, humoreszkek, kabarétréfák népszerű témája volt, hogyan írták át sokan a történelmi-politikai fordulatok nyomán az önéletrajzaikat, az emlékirataikat, sokan a saját emlékeiket is. Nem kizárható tehát, de ma már nem lehetséges annak kiderítése, hogy létezett-e egyáltalán, a poénon túl valamilyen rejtett, de tudatos üzenete is a rajznak. (Feltehetően az sem lenne informatív, ha esetleg kinyomoznánk és megtalálnánk a rajzolót: 60 év alatt ő is átírhatta a saját emlékeit). (1965. 14. szám, április 8. 6. o.)

A példák is érzékeltethetik: a kategóriákhoz rövid *munkaelnevezéseket* rendeltem (2. táblázat). Igazán precízen ugyanis az elnevezések jelentős részét idézőjelbe kellene tenni. Például a három kategóriaelnevezésben is használt „kritika” kifejezés az esetek egy részében talán túlértelmezés: a rajzolók maguk és a korabeli befogadók jelentős része itt esetleg csak élcelődést látott. Máskor viszont éppen az elfojtott nyilvánosság viszonyai között élő kortársak értelmeztek (túl?) egy-egy korabeli utalást.

2. táblázat. Kategóriák az egészségüggyel kapcsolatos karikatúrák üzenete alapján

Kategóriák ¹⁹	
megnevezése	meghatározása
Belpolitika	Egészségügyi motívumok ürügyszerű használata a belpolitikával kapcsolatos üzenetek megjelenítése érdekében. 1957-ig ez sarkított, manipulatív, időnként kifejezetten primitív propagandát jelentett.
Betegkritika	A páciensek és/vagy hozzátartozók viselkedésével, attitűdjeivel, megnyilvánulásaival stb. kapcsolatos élcelődés; kísérheti (de nem okvetlenül) társadalomkritikai implikáció is. Ha ez a kritika nőt céloz meg, akkor gyakran (de nem okvetlenül) szexizmusnak tekinthető.
Fegyelmezés	A fegyelmezetlen, lógós, szabotáló munkastílus kritikája; 1957-ig tipikusan propagandisztikus stigmatizálása, a több és jobb termelésre való „ösztönzéssel” (nyíltabban: az elvárásokkal kapcsolatos fenyegető figyelmeztetéssel) párosítva.
Gyógyítókritika	Az orvosok, ápolók, mentősök, egészségügyi személyzet viselkedésével, attitűdjeivel, megnyilvánulásaival stb. kapcsolatos kritika.
Közegészségügy	A közegészségügyi szabályok vagy az egészséges életre vonatkozó nem hivatalos normák betartásával/megszegésével kapcsolatos élcelődés.
Külpolitika	Egészségügyi motívumok ürügyszerű használata a külpolitikával kapcsolatos üzenetek megjelenítése érdekében. 1957-ig ez sarkított, manipulatív, időnként kifejezetten primitív propagandát jelentett.
Pikáns	Erotikus szituáció megjelenítése vagy arra való utalás, tipikusan (bár nem okvetlenül), meztelen vagy hiányosan öltözött emberi, túlnyomó többségében női testek felhasználásával. Az ilyen kategóriába sorolt karikatúrák egy jelentős része (bár nem valamennyi) szexista, nőellenes sztereotípiákat is megjelenít.
Pszicho	A mentális betegségekkel vagy rendellenességekkel, azok kezelésével vagy kezelőivel kapcsolatos karikatúrák, a tébolydaktól a pszichológus/pszichiáter kezelésein át, egészen az idegcsillapító/nyugtató tabletták rendszeres fogyasztásáig.
Szexizmus	A női nemmel kapcsolatos negatív sztereotípiák vagy a női mivolttal magyarázható diszkrimináció megjelenítése vagy implikálása.
Szülészet	A szüléssel/születéssel, annak intézményes kereteivel (tehát a szülészetekkel) kapcsolatos, illetve, a Kádár-korszakban a fogamzásgátlással vagy abortusszal kapcsolatos karikatúrák.

19 Mindössze 4, a mintába került karikatúrát nem tudtam értelmezni. Egyes kategóriák, illetve kategóriacsoportok (ez utóbbiak kialakításáról a 2. táblázatot követő szövegrészben lesz szó) eloszlását az 1. és 2. ábra mutatja.

Kategóriák ¹⁹	
megnevezése	meghatározása
Társadalomkritika	A társadalom rendszerszerű vagy kulturális anomáliáinak lecsapódása, megjelenése, utalása vagy implikálása a szűkebb értelemben vett egészségügy területén.
Terápiás	A betegségekkel, balesetekkel, egészségügyi ellátással kapcsolatos kockázatok, kiszolgáltatottság, traumák humoros – vagy gyakran inkább humorosnak szánt – feldolgozása.

Második körben a 11 változót összevontam 4 változócsoporthba; ezek elemzése az Eredmények utolsó szakaszában olvasható.

A *kategóriákon kívül* összesen 63 a karikatúrákon megjelenő *motívumot* is kódoltam. A motívumok egy részéről végül kiderült, hogy az elemzés szempontjából csekély hozadékkal jártak, példának okáért: logikus, hogy a leegyszerűsített, sztereotip rajzok készítői előszeretettel ábrázolják az egészségügy tárgyi kellékeit, tehát a köpenyt, a homloktükröt, a sztetoszkópot, az injekciókat, sokáig a koponyát vagy csontvázat is. Bár még ennek fényében is kissé túlzásnak tűnik, hogy a reflexkalapács összesen 10 karikatúrán jelenik meg, ezt az összefüggést kár lenne túlértelmezni. Végül úgy döntöttem, hogy mind a 63 motívum megjelenítése táblázatos formában, akár függelékben is, felesleges lenne, mivel nem bírna megismerési értékkel. A motívumok egy részének elemzését azonban integrálom a későbbi szövegbe.

A legfontosabb kutatási kérdések: hogyan jelennek meg az egészségügyi rendszerrel és az annak szereplőivel kapcsolatos sztereotípiák, közhelyszerű nézetek, attitűdök, és ennek kapcsán többé vagy esetleg kevésbé burkoltan megjelenített társadalomkritika a kor államosított, egyetlen vicclapjában? Az ellenirányú információáramlás pedig legalább ennyire érdekes: mennyiben és hogyan használta a rendszer ezt a sajátos médiumot indoktrinációra és propagandára?

EREDMÉNYEK

Az 1. és 2. táblázatok adatainak és a későbbi kvalitatív elemzések összevetése egy olyan belső korszakhatárt rajzol ki, ami markánsabbnak bizonyult az előre vártnál. Az 1957-i első szám – ami ebben az évben csak február 21-dikén jelent meg – ikonikus címlapján „*Fazekas Mihály tanító*” szigorúan összevont tekintettel mondja: „*Na, fiam, Ludas Matyi, néhányszor rosszul feleltél!*” Mire a gyerek Ludas Matyi megszemélyesítője, hóna alatt a lap bekötött 1949–1956-os évfolyamaival, magyarázkodik: „*Tanító bácsi kérem, súgtak...*”

A „*súgtak*” kifejezés – a kortársak számára is egyértelműen – arra utalt, hogy a sztálinista korszakban a *Ludas* propagandalappá silányult, amely egyrészt a külső és a belső „ellenség” üldözését, másrészt a rendszer támogatását tekintette feladatának.

Kül- és belpolitika

Az 1949-es évfolyamban, az egészségügyi motívumokat használó karikatúrák 40%-a foglalkozott külpolitikai témával. Ezekben Uncle Sam, John Bull (tehát az USA, illetve Nagy-Britannia megszemélyesítői), a brit orosz-lán vagy konkrét, megnevezett nyugati politikusok²⁰ jelennek meg pszichopata, dilettáns orvosként és/vagy²¹

20 Ideértve a pápát (1953. 34. szám, augusztus 20. 3. o.) is. De a propaganda a Jugoszláviával való 1948-as szakítás után „a nyugati táborba” sorolta a délszláv állam kommunista diktátorát, Titot is (1949. 40. szám, szeptember 30. 6. o.). A Titoval kapcsolatos, az egészségügyi motívumokat *nem* használó karikatúrák száma csak ebben az évben több tucatra rúg.

21 A kettő nem zárta ki egymást: „*Az imperialisták kórházában*” c. karikatúrán *Ludas Matyi* megszemélyesítője „*a főorvos urat*” keresi – mire az ágyban fekvő nyugati politikusok egyike rámutat az utolsó ágyon fekvő, mindenkinél jobban befászlított „*dr. Trumanra*” (1949. 10. szám, március 4. 8. o.).

rossz bőrben lévő betegként. A páciens néha maga a Kapitalizmus, aki ijedten kérdi: „*És az állapotom aggodalomra ad okot?*” Mire az orvos: „*Egyáltalán nem. Uraságod bele fog pusztulni*” (1949. 33. szám, augusztus 12. 8. o.).²²

Máskor már a karikatúra címéből is megtudjuk, hogy „*a haldokló Kapitalizmus*” betegágyánál járunk. Bevin brit külügyminiszter jön látogatóba, a „feleség”, azaz Truman amerikai elnök tördeli a kezét: „*sajnos, rosszul [van], pedig az orvos állandóan mellette van*”. A szobában szétdobálva kiürült gyógyszeres üvegeket láthatunk, egyiken egy *fascies*, másikon egy horogkereszt (tehát fasiszta, illetve náci szimbólumok), a harmadikon „*atom*” felirat. A félreértések elkerülése végett, a doktoron a „*Fasizmus*” felirat olvasható (1949. 49. szám, december 1. 8. o.).

A belpolitikai propagandát szolgáló karikatúrák ekkoriban részleges átfedésben voltak a külpolitikaiakkal: a kormányzati hazugsággyár újra meg újra összemosta a külső és a belső „ellenséget”, s mindkettővel az Amerikából áradó dollár, a háborúpártiság és a fasizmus motívumát.²³ Ikonikus példa: három héttel a hercegprímás²⁴ letartóztatása után egy *Ludas*-címlapon tábla hirdeti, hogy „*Mindszenty József fogtechnikus rendelője megszűnt*”. A kép előterében Uncle Sam sajnálkozik, miközben a koronáját – azaz az egyik fogára húzott Szent Koronát – mutogatja John Bullnak (1949. 3. szám, január 14. 1. o.).

A belpolitikai propaganda azonban nemcsak a belső ellenség megbélyegzéséről, hanem pozitív üzenetekről is szólt: a gazdasági felemelkedést, a „boldog új életet”, a „választások” fölényes megnyerését is hangsúlyozták. „*A csodadoktor mentegetőzik*” című karikatúrán, oldalán egy paraszttal rokonszenves munkásfigura kiáltja: „*Szép kis doktor maga, Samu bácsi! 1945-ben azt mondta, hogy amerikai kölcsön nélkül nem tudunk talpra állni. És látja, vígan élünk!*” A gyors léptekkel távolodó, Truman – akkori amerikai elnök – arcvonásait viselő Uncle Sam visszaszól: „*Nekem ne tegyenek szemrehányást. Rajtam nem múlt...*” (1949. 16. szám, április 15. 7. o.).

A Rákosi-kor eddig felidézett karikatúrái között nem véletlenül felülreprezentáltak az 1949-esek: a vizsgált 10 évfolyamból ugyanis az 1953-asban publikálták a legkevesebb karikatúrát, s ebből mindössze 13-at tudtam a mintámba sorolni (1961-ben publikálták a második legkevesebbet – de még ez is négyszer annyi egészségügyi karikatúrát jelentett, mint 1953-ban). Még fontosabb, hogy az államszocializmus 1956 előtti korszakában a rezsim elvesztette humorérzékének még a látszatát is, ami súlyos kihívást jelentett az egyetlen vicclap számára is.

Jó példa: az akkoriban nyolcoldalas számból egy teljes oldalt elfoglalt a *Ludas Matyi* látogatása az Egyesült Gyógyszer és Tápszerszergyárban. Az oldal 7 rajzának zöme nem is karikatúra, hanem szimpatikus munkásportré, illetve a korábbi – kapitalista – gyáros kritikája. Az újságírók újra meg újra felteszik a kérdést: „*Milyen kirívó hibákat tapasztalt az utóbbi időben?*” Az egyik ilyen „hiba” egyébként tényleg sokat elárul a rendszerről, bár a felvezetésben „*a bürokráciát*”²⁵ kárhóztatva: „*Az egyik szaki malaca lenyelt egy almát*” – meséli például az „*újítási felelős*” –, *a torkán akadt és az állatorvos levágatta. A szaki bejelentette az esetet a Ta-*

²² https://drive.google.com/file/d/1_wcJ3rp3vjjC36TBvdatzR_84jPoCsAc/view?usp=sharing

²³ Szó szerint többszáz karikatúrán – de a túlnyomó többségük természetesen nem egészségügyi motívumokat használva, ezért nem került be az itt vizsgált mintába.

²⁴ Mindszenty József (1892–1973) esztergomi érsek, bíboros. 1948 karácsonyán, többek között kémkedés és valutaüzérkedés vádjával letartóztatták, majd a következő évben, koncepciók perben elítélték.

²⁵ A bürokrácia a „kritikák” engedélyezett célpontja volt – elég képmutató módon egy olyan rendszertől, amely kifejezetten a bürokratikus koordináción alapult (Kornai 2012).

nácsnak. Jóváhagyták a vágást és egyúttal kérték kilenc kiló zsír beszolgáltatását. A malac összesen nyolc kiló volt...” De, ami sokkal fontosabb: senki sem mondott kritikát a saját munkahelyéről, munkakörülményeiről, főnökeiről. Az újságírók ironikus, de alapjában véve helyeslő mosolyt jelenítettek meg, miközben lejegyezték például „Sommleitner Rezső pártvezetőségi tag” válaszát a „Mi a panasz, mi a hiba?” kérdésre: „Majdnem egy éve akar a feleségem lavórt vásárolni és sehol sem kapni...” (1953. 2. szám, január 8. o.).

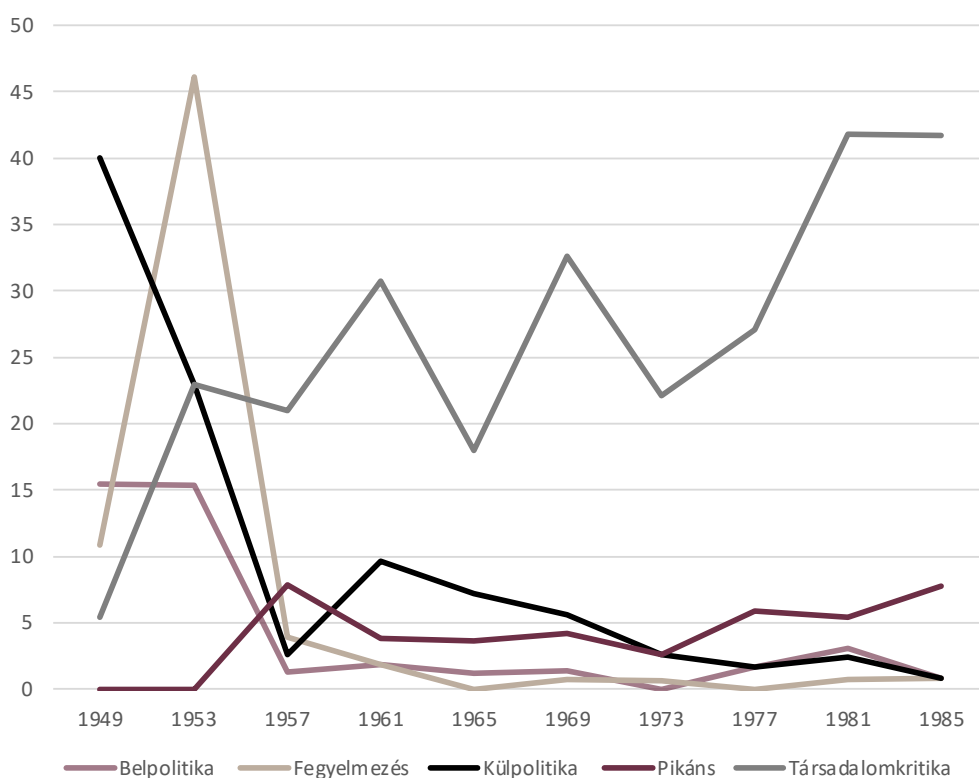
Fegyelmezés

Az 1953-as egészségügyi karikatúrák 46%-át soroltam a fegyelmező („termelésösztönző”) típusba. Ezek egyik tipikus célpontja a „táppénzcsaló” volt, és ez nem is számított viccesnek: ilyen „bűncselekmény” miatt ekkor valóban börtönbe lehetett kerülni.

A Kádár-korban a *Ludas Matyi* bizonyos szempontból a korszak egészében propagandalap maradt, de az eszközei jelentősen finomodtak (Kiss 2023). Mint korábban kifejtettem: a Kádár-rezsim viszonylagos – de az élıhetőség szempontjából kulcsfontosságú – mássága az 1960-as évek elejétől bontakozott ki. Ennek fényében jelen tanulmány fontos felismerésének tekinthető, hogy a *Ludas Matyi*-ben, már az 1957-es újraindulás első számától kezdve jelentős változásokat tapasztalhatunk. 1957-től a terjedelem megduplázódott (8-ról 16 oldalasra nőtt), jelentős mértékben átalakult a stílus, majd a változás tendenciái tovább folytatódtak a vizsgált korszak végéig. Feltűnő változás a belpolitikai, a fegyelmező és a külpolitikai karikatúrák arányának visszaesése (1. ábra).

1. ábra.

Egyes kategóriák arányának változása (adott évfolyam egészségügyi karikatúráinak %-ában), 1949–1985

Forrás: saját szerkesztés.

Ráadásul a kvalitatív elemzés azt mutatja, hogy a visszaszorult kategóriákba sorolt karikatúrák „maradékának” a hangulata is erősen megváltozott. Példának okáért, míg a Rákosi-kor propagandája súlyos vétségként kezelte a – vélt vagy valós – táppénzcsalást, addig egy 1957-es karikatúrának („Táppénzes szüret” címmel) egészen más a hozzáállása. „Miért van itt ez az ágy [a szőlőtőkék között], szomszéd?” A megrakott puttonnyal dolgozó férfi válasza: „Minden pillanatban jöhet a beteglátogató²⁶!” (1957. 34. szám, október 10. 16. o.). 1973-ban egy karakter már csak könnyedén megjegyzi, hogy majd bolond lesz beoltatni magát influenza ellen, hiszen „Jól jön az ünnepi rumli után egy kis táppénzes nátha” (1973. 1. szám, január 4. 15. o.).

Hasonlóképpen megváltoztak a külpolitikai karikatúrák. A korábbi pszichopata vagy szociopata nyugati politikusok helyett, példának okáért, egy 1961-es karikatúrán – az amúgy szimpatikusnak megrajzolt – Kennedyt²⁷ láthatjuk vérnyomásmérés közben. „Semmi különös, egy kis keringési zavar” – nyugtatgatja az orvos az elnököt, aki felfelé, a Föld körül keringő szovjet Voszток űrhajóra bámul (1961. 33. szám, augusztus 17. 9. o.). Az 1960-as–1980-as évek külpolitikai karikatúráinak jó része immár nyugodtan megjelenhetett volna egy korabeli nyugati demokratikus ország sajtójában is. Sőt, arra is van példa, hogy betű szerint onnan vették át a karikatúrát, mint például az amerikai dollár és a Deutsche Mark (német márka) erőviszonyainak megváltozásán élcelődő rajzot a svájci *Die Weltwoche*-ből (1973. 10. szám, március 8. 3. o.).

Társadalomkritika

A társadalomkritikai karikatúrák aránya 1953-ban 23% volt – de ez a váratlan eredmény az alacsony esetszám (n=3) miatt nem releváns. Igaz, az egyikben megjelenik a „szép jövő” előtt álló motívum: a gyógyszerhiány. Csak éppen egy blőd poén mögé rejtve: a beteg leteszi a (levágott?) fejét a patikus elé: „Ha majd megjön a Karil [a kor legkeresettebb fájdalomcsillapítója – a szerző], adjon be neki kettőt! Addig itt hagyom...” (1953. 47. szám, november 19. 6. o.).

Ugyanezen szám egy másik karikatúrája a hiányt rendszerszerűen újratermelő, ugyanakkor rendszerszerűen pazarló államszocialista gazdaság (Kornai 1980) kritikáját adja. A „Mit tehetett volna mást?” című képen az orvossal szemben egy ló ül a székben: „Professzor úr, rettenetesen nyikorog a kocsikerék... Zúg a fülem!” – panaszkolja. „Ezzel a semmiséggel Pestre jön egy professzorhoz?” Persze: „Tudja maga, mennyivel egyszerűbb egy lónak Pestre jönni a professzorhoz, mint kocsikenőcsöt kapni a mi falunkban?” (1953. 47. szám, november 19. 3. o.). Egy 20 évvel későbbi karikatúra modernebb eszközökkel, de hasonló módon a hiány/pazarlás egymást erősítő köreit ábrázolja. „Kánikulában” ájúlodoznak egy áruház vevői és eladói, s aki talpon marad, nyúl a telefon után: „A légkondicionáló egy vagyonba kerülne, a mentők viszont ingyen jönnek...” (1973. 32. szám, augusztus 9. 1. o.).

A „kritika” a Rákosi-kor zsargonjában az apparátuson belül játszmák eszköze volt. Ezért, a szóhasználat dacára nem a társadalomkritika, hanem a belpolitikai propaganda kategóriája alá érdemes sorolni azt a „karikatúrát”, amely szerint a „kritika”: „Keserű orvosság, amit mindenkinek le kell nyelni” (1953. 19. szám, május 7. 3. o.).

A valóban társadalomkritikai karikatúrák aránya az 1960-as években növekedni kezdett, s az 1980-as években már az adott évfolyamok mintájának 40%-át is meghaladta. A kritika hangneme is élesedett: lepusztult, rendszeresen kifejezetten romos kórházakat is láthatunk, időnként új építésűeket is (1981. 9. szám,

²⁶ Aki leellenőrizte, hogy a táppénzen lévő dolgozó valóban beteg-e.

²⁷ John Fitzgerald Kennedy, 1961 és 1963 között az Egyesült Államok elnöke volt.

február 26. 2. o.); miután a híradóban elhangzik, hogy a „*hazai események jönnek*” – a tévénező azonnal kéri az idegcsillapítóját (1981. 15. szám, április 9. 6. o.); a döbrent feleség nyilvánosan lehülyézi a férjét, mert az azt hitte, hogy az orvosi ellátás ingyenes (1985. 16. szám, április 17. 3. o.); „*A hét hírei: örült a műtőben*” – ez az újsághír²⁸ olyan karikatúrát ihletett, amelyen a műtőasztalon fekvő beteg a kezében szikével fölé hajló sebésznek kijelenti: „*Én elvből nem adok hálapénzt*” (1973. 29. szám, július 19. 5. o.); míg korábban éppen az volt kabarétréfák tárgya, hogy milyen nehéz látogatási időn kívül besurranni egy kórterembe, addig az 1985-ös „*Nővérhiány*” című karikatúrán így sóhajt az orvos: „*Kórházunkban nincs kijelölt látogatási nap, hogy a betegetek bármikor gondozhassák a hozzátartozók*” (1985. 44. szám, október 30. 2. o.).

Bár a hálapénznek nevezett gyógyítomegvesztegetés az egész korszakban elterjedt gyakorlat volt, mindössze²⁹ 12 karikatúrában jelenik meg, valamennyi 1973-ban vagy utána. Igaz, Brenner György egy rajza utal a jelenség *elterjedtségére* is: a szöveg nélküli karikatúrán egy fiatal doktor zsebébe csúsztatják a borítékot; a cím: „*Orvosavatás*”.

3. kép. Orvosavatás

Forrás: Ludas Matyi, 1985. október 9. (41. évf. 41. sz.) 16. oldal, Brenner György rajza.

1969-ben még lehetett viccelődni azon, hogy a doktor másodállásban sírásóként egészíti ki a keresetét (1969. 37. szám, szeptember 11. 15. o.). Egy nyolc évvel későbbi karikatúrában viszont a beteg férjének megjegyzése – „*Ha tudom, hogy csak Trabantja van a doktornak, nem bízom rá a kezelésedet*” – mögött nem pusztán „sznobizmus” állt: a hálapénz annyira elterjedt volt, hogy ha az orvos tényleges (tehát a hálapénzt is magába foglaló) jövedelme alacsony volt, az felkeltette a hozzá nem értés „gyanúját”. Kivéve persze a táplá-

²⁸ Az egyik típusban „valódi” újságcikk – esetleg annak a címe – volt a karikatúra kiindulópontja (vagy inkább ürügye).

²⁹ A minősítés arra utal, hogy a valóságban nagyságrenddel elterjedtebb jelenségről volt szó: korabeli kutatások szerint az 1980-as években a páciensek több mint 70%-a adott hálapénzt, egy-egy alkalommal átlagosan a havi átlagbér 42,2%-át (Galasi–Kertesi 1990:261–262).

léklánc alján állókat: egy 1985-ös karikatúra szerint a „nőgyógyász”, a „gyermekgyógyász” és a „belgyógyász” egyre kisebb autóval rendelkezik ebben a sorrendben; a „röntgenorvos” pedig semmilyen (1985. 18. szám, május 1. 3. o.). Szikével a kezében súgja a sebész a műtétre váró betegnek: „Munkaidő után maszek újraélesztést is vállalok” (1977. 14. szám, április 7. 15. o.). Hétköznapi fordulattal: ez nem volt olyan vicces – de éppen ezért volt a korban szellemesnek számító fekete humor.

Éjszakai jelenet egy kórház folyosóján. Takarítónő tolja a páciens a műtő nyitott ajtaja felé, s közben megjegyzi: „Ne féljen, a doktor úr operálja”. Eleve érdekes egy társadalom, ahol nem árt tisztázni, hogy nem a takarítónő fog műteni, de az érintett ráadásul meg is magyarázza: „Ilyen órabér mellett én nem is vállalnám...” (1977. 9. szám, február 27. 1. o.). Egy korábbi rajzsorozat mintha ugyanezt az ötletet radikalizálta volna: a beteget takarítónőként útbaigazító hölgyről a harmadik képen kiderül, hogy ő valójában „Dr. Jucika főorvos”. A „Jucika és a takarítónő hiánya” című rajz társadalomkritikáját azonban a Jucika-sorozat szokásos bugyutasága enyhíti: a karakter magassarkúban és harisnyában takarít, millimétereken múlik, hogy nem villantja ki a bugyija peremét, majd a főorvos szerepében, a zavar legkisebb jele nélkül vesz fel fensőbbes arckifejezést (1969. 47. szám, november 20. 4. o.).³⁰

A zseniális Brenner György „Egészségügy” című karikatúráján, egy kórház vagy rendelőintézet folyosóján csak két nővér látható. Az egyikük megkérdi: „Figyeld csak, a betegek jajgatnak, vagy az orvosok...?” (1981. 34. szám, augusztus 20. 4. o.).³¹ Az implikáció nyilván az lehetett, hogy mindkét csoportnak lenne oka panaszra.

Bár a kiszolgáltatottság rendszerszerűen aszimmetrikus volt, a páciens még a legkiszolgáltatottabb szituációk egyikében, tehát a műtőben³² is ellenállhatott a beavatkozásnak, például azzal, hogy felmászott a mennyezeti lámpára (1973. 15. szám, április 12. 12. o.) vagy egy szál törülközőben megszökött (1981. 2. szám, január 8. 11. o.). Legalábbis a *Ludas* terápiás kategóriába sorolt karikatúráin jelennek meg a betegágencia hasonló példázatai.

Pikáns témák

Az egyik kategória megnevezésére a *pikáns* kifejezést használtam, nem annyira eufemizmusból, hanem mert az ekkor népszerű, de manapság elavulóban lévő kifejezéssel próbáltam visszaadni a kor ambivalens prűderiáját. „Hagyjuk a szexualitást a hanyatló Nyugat ópiumának” – hirdeti a szentenciát Virág elvtárs az ikonikus *A tanú* című filmben. S valóban, a *Ludas* 1949 és 1953-as évfolyamaiban egyetlen karikatúrát sem tudtam ebbe a kategóriába sorolni – míg egyedül az 1957-es évben hatot is.

A meztelenség megjelenítése, az erotikának akár csak az implikálása a Kádár-korszakban – bármilyen furcsán hangzik ez manapság – „felszabadító” hatást (is) kiválthatott, a politikai vezetés „humanizmusának”, a társadalom nagyobb szabadságának illúzióját nyújthatta. Bár a rezsim felemás toleranciájával viszonylag olcsón demonstrálhatta a Rákosi-korszaktól való viszonylagos másságát, a pucérságban sokáig maradt némi kritikai potenciál is. (Ha korábban egy filmet idéztem ezzel kapcsolatban, akkor ezen bekezdés legjobb – szinte már önparodisztikus – illusztrációja a Máriaassy Félix által rendezett 1966-os *Fügefalevél* című magyar film lehetne). Ez a kettősség keltette feszültség adta még az 1980-as évek magyarországi naturista mozgalmának a hajtóerejét is.

30 <https://drive.google.com/file/d/1gBFBQoQLrQpcwIEhDTIDw1m-fiwSwDI/view?usp=sharing>

31 https://drive.google.com/file/d/1PdJiizGdGEjUopr96HPtsa-SGKpP_GXQ/view?usp=sharing

32 A műtőmotívum a minta összesen 61 karikatúráján szerepel.

A magyarországi naturista mozgalomnak végül sikerült kiharcolni civiltársadalmi egyesületük, illetve a délegyházi strand legális működését – de, jellegzetes módon, éppen 1990 után, tehát amikor végképp elvesztette kritikai áthallásait, a mozgalom erősen lehanyatlott. Ez a megjegyzés nem felesleges kitérő volt, a *Ludas* rajzolói ugyanis előszeretettel ábrázolták – az általuk általában nudistának nevezett – naturistákat, s még a mintánkba is került egy ilyen karikatúra. A cím nélküli képen a tökéletes alakú női páciens anyaszült meztelenül várja, hogy a doktor a hátához érintse a sztetoszkópot. A nő, bár az orvosnak háttal áll, takarni igyekszik testének intim részeit. A doktort még ez is kifejezetten ingerültté teszi: „*Csak semmi álszemérem. Láttam én már magát Délegyházán!*” A szituáció, az oda nem illő, ráadásul kioktató hangú magánéleti megjegyzés, és a háttérben várakozó nővér, akinek ugyancsak tökéletes alakján mintha egy testhez simuló elasztikus kezeslábas feszülne (1985 34. szám, augusztus 21., 12. o.)³³ – jól illusztrálja, hogy a „pikáns” kategóriába tartozó karikatúrák többsége szexista is. Ha valaki túl normatívnak találja ezt a minősítést, ahhoz mindenesetre ragaszkodni lehet: a pikáns karikatúrák tipikusan öncélú, néha hihetetlenül életszerűtlen helyzetek ürügyén, esetleg kifejezetten ostoba módon jelenítik meg a meztelen vagy hiányos öltözékű női testeket. (Meztelen férfitestet viszont nagyon ritkán, és akkor sem erotizálva, még akkor sem, ha a szituáció – pl. ágyban fekvő pár – ezt esetleg „indokolta” volna.)

Paradigmatikus példa: egy címlapkép helyszíne egy zsúfolt gyógyszerár. Sokkolt vagy élvezkedő pillantások keresztüztüében egy fiatal nő látható, aki levette már a télikabátját és a pulóverét (érdekes, közben a téli sapkája valahogy a fején maradt), teljesen kigombolta a blúzá, térdig letolta a nadrágját, feltárva irreálisan keskeny derekát és ehhez képest impozáns melleit (a melltartó és a bugyi még maradt). Mintha csak ebben a fázisban jött volna rá arra, hogy valami nem stimmel a viselkedésében: „*Elnézést, de az orvosnál mindig le kellett vetkőznöm ezekért a gyógyszerekért...*” – magyarázza.

4. kép. Sztriptíz a gyógyszerárban

Forrás: *Ludas Matyi*, 1977. január 13. (33. évf. 2. sz.) 1. oldal, Balázs-Piri Balázs rajza

³³ <https://drive.google.com/file/d/1h24Wk-W6NBX-kzUodrg-TuekOBe4fhno/view?usp=sharing>

Vagy: „Üzemorvos rendelőben”, Pusztai Pál rajza.³⁴ A bombázó alkatú hölgy bugyiban és harisnyában ül, kezének egy „véletlenszerű” mozdulatával takarja el a mellbimbóit. A doktor ekkor kérdezi meg: „Na, most akkor mondja meg, mi fáj?” Mire a nő ezt válaszolja: „Az fáj, hogy nem kaptam prémiumot...” (1969. 46. szám, november 13. 16. o.).

Vagy: egy cím nélküli karikatúrán egy pizsamás férfi alszik a háttérben, a kép előterében egy nő – feltehetően a felesége – hason fekszik egy kanapén. A köldöktől lefelé meztelen nő fenekére felé egy vigyorgó orvos emeli az injekciót, amikor (!) a nő megjegyzi: „De doktor úr, a férjem a beteg, nem én...” Az orvos viselkedése tulajdonképpen *rosszabb*, mintha „csak” szexizmus lenne, hiszen gesztusa zaklatásnak minősíthető. A nőt pedig idiótának tünteti fel a karikaturista (1981. 24. szám, június 11. 10. o.).

Szexizmus

A fenti példákkal tulajdonképpen áttértünk a szexizmus témájára is. Eredetileg „stigma” munkaelnevezéssel terveztem e kategóriát, amelybe *valamennyi* kisebbségi/másságkategóriával kapcsolatos negatív sztereotipizálás, az etnikai, vallási, gender vagy rasszjellegű társadalmi csoportok tagjaival kapcsolatos élcelődés³⁵ került *volna*. Azonban a mintában – tehát a 10 évfolyam egészségügyi karikatúráiban – csak a női nemmel kapcsolatos élcelődést találtam – ezért lett a kategória neve végül *szexizmus*.

Időnként persze vitatható, hogy egy történetesen női karakter negatív vagy sztereotip megjelenítése mennyiben tulajdonítható a gender kategorizálásnak – máskor azonban ez nem is kérdéses. Egy egyszerre kivételes és mégis tipikus példán egy férfi jelenik meg az abortuszbizottság előtt. „Micsoda? Maga jött a felesége helyett?” Ha a férfi valami olyasmit válaszolt volna, hogy igen, mert a gyenge nő helyett jöttem én, az erősebb nem képviselője stb. – már ez is sértő szexizmus lett volna. A válasz azonban valami még durvábbat implicál: „Igen, doktor úr. Ő ugyanis szeretné megszülni” (1965. 12. szám, március 25. 1. o.).

Endrődi István *Sámánok* sorozatának „Őskori állapotok” című rajzán az egy szál leopárdmintás ágyékkötőt viselő nővér útját állja a sámán-doktor felé tartó páciensnek, figyelmeztetve: „A főorvos úr csak borítékban fogadja el a paraszolvenciát...” Valószínűleg freudi alapon, csak második pillantásra fogtam fel: a páciens eredetileg *természetben*, azaz egy hajánál vonszolt – de azért érzéken mosolygó – félmeztelen *nővel* akart hálapénzt fizetni (1981. 19. szám, április 9. 4. o.).³⁶

A karikatúrák egy része olyan durván karikírozza a férfiak nőkhöz való hozzáállását és viselkedését, hogy a kódolás első körében hajlottam arra: a rajzoló éppen a szexizmus *kritikáját* akarja megjeleníteni, egyfajta sajátos, „nem tudatosított feminizmust” implicálva. Lásd a példát: egy infúzióra kötött, beteg, megviselt nő fekszik a kórházi ágyon, a címből tudjuk, hogy az „*intenzív osztályon*”. Az ágy mellett egy bekötött mosógép áll, éppen érkezik egy férfi, szemlátomást a beteg nő férje, hóna alatt egy lavórnyi mosnivalóval: „*Megjöttem szívecském...*” (1981. 44. szám október 29. 6. o.). Idővel azonban elbizonytalanodtam ebben az értelmezésben, mivel jelen kutatás során annyi, jórészt nem a mintába tartozó, családdal, nemiséggel, genderszerepekkel

34 A rajzoló nevének megemlítése nemcsak ebben a cikkben, hanem magában a *Ludas Matyi*-ben is esetleges: néha ráírták magára a rajzra, máskor egy – a rendszeres olvasók által ismerős – szignót használtak, míg gyakran kideríthetetlen, hogy ki volt a rajzoló.

35 Az ilyen karikatúrák száma és aránya más kutatások szerint is drasztikusan lecsökkent a *Ludasban*, főleg az 1945 előtti élclopokhoz képest (pl. Dupcsik 2023). Az üldöztetés céljára létrehozott sajátos „társadalmi kisebbség”, a kulákok stigmatizálása az élclopokban is (Tóth 2021, Závada 2006) 1957-től egy csapásra eltűnt.

36 https://drive.google.com/file/d/1ptv6DliSCsrFkAjZtVHS8ePJFq_68og/view?usp=sharing

stb. kapcsolatos karikatúrával találkoztam, amelyek alapos vizsgálata egy külön tanulmányért kiált. Többek között az ilyen rajzok alapján vontam le ezen cikk első felének „módszertani” általánosítását: egy karikatúra üzenetének rekonstruálásakor gyakran (bár nem mindig) bizonytalanok lehetünk az alkotó szándékait, saját üzenetével kapcsolatos attitűdjait illetően.

Közegészségügy

A közegészségügy kategóriájába tartoznak a járványokat, egyes káros függőségekből vagy tömeges helytelen életmódból, fertőzésekből eredő egészségügyi kockázatokat, azok kezelését érintő karikatúrák. Itt ugyan-csak gyakran találkozunk a fent említett ambivalenciával: nem tudjuk, kivel-mivel szolidáris maga a rajzoló. Például: az alkohol túlzott fogyasztása mindig, vezetés előtt pedig kis mennyiségben is káros az egészségre – számos karikatúra³⁷ mintha engedelmesen rábólintana erre a közegészségügyi intelemre, de azért gyakori az alkoholizmus cinkos jóváhagyása is.

A mai szemmel legelképezetőbb karikatúrán a legfeljebb bölcsődés korú gyerekek³⁸ csapolt pilseni sört isznak, miközben dühösen odébb rugdossák a cuclisüvegeket. Félreértés ne essék, *nem kritikai* rajzról van szó: a cím „A legifjabbak dőzsölnek az Őszi Vásáron”, a totyogók a sör mellett füstölt kaviárt és lazacszeleteket is falnak, míg meghatottam mosolygó felnőttek kínálgatják őket...

5. kép. A legifjabbak dőzsölnek az Őszi Vásáron

Forrás: Ludas Matyi, 1949. szeptember 30. (5. évf. 40. sz.) 5. oldal, Szegő Gizi rajza.

³⁷ Az alkohol motívuma 30, a detoxikáló motívuma 23 karikatúrán szerepel.

³⁸ Ők a „legifjabbak”, akik a Gis szignójú karikaturista visszatérő hősei voltak az 1949-es évfolyamban.

A rajz melletti másik karikatúrán egyébként a parodisztikusan túlsúlyos, félmeztelen, de cilindert viselő Kapitalizmus szemébe mondja az orvos: „Önt nem tudom meggyógyítani, ön valóban beteg” (1949. 40. szám, szeptember 30. 5. o.).³⁹

Az előző bekezdésben 1949-es karikatúrákról volt szó, 1973-ban azonban normatív nem volt már elfogadható a gyerekek alkoholfogyasztása. Mégis, ez utóbbi évben jelent meg egy „vicces” címlap-karikatúra, amelyen magát az ittas Mikulást – kezében és puttönyában üres borosüvegek, valamint „kedvezményes árú borok” felirat – éppen bekísérik a „Detoxikáló Állomásra;” ráadásul, a mintában egyedülálló módon, nem mentőskö, hanem egy rendőr. Mégis, nyilvánvaló a cinkos kacsintás: a rendőr arcán is elnéző mosoly dereng, miközben összesen hat ujjongó kisgyerek nézi a jelenetet, és szocializálódik arra, milyen derűs dolog, ha egy felnőtt a gyomormosás szükségességéig leissza magát (1973. 49. szám, december 6. 1. o.). (Zárójelben: ha már kétszer is szóba került a gyerekmotívum: az újszülötteket és magzatokat nem számolva, a mintába került 909 karikatúra mintegy 91%-án nem szerepel egyetlen gyerek sem.) Megjegyzésre érdemes, hogy Magyarországon az alkoholisták becsült száma⁴⁰ 1950 és 1990 között 67 ezerről mintegy 760 ezerre nőtt.

Hasonlóan változó attitűdöket láthatunk a túlsúly, a kávéfogyasztás⁴¹ vagy – különösen – a dohányzás elleni egészségügyi küzdelemmel kapcsolatban is. „Ludas Fórum. Dr. Lapis Károly professzor, a Magyar Onkológus Társaság elnöke kérdezi: Önök szerint miért káros a dohányzás?” A válaszoló 11 karikatúra (1981. 42. szám, október 15. 8–9. o., valamint egy további a címlapon, 1. o.) többsége relativizál, csúsztat vagy elvicceli a káros hatásokat. Balázs-Piri Balázs karikatúráján például kétségbeesetten magyarázó, felméréseket lobogtató orvosok üldözik a pipázó karikaturistát. A kép alatt a verbális válasz: „Mert teljesen kiborít, hogy folyton macerálnak miatta” (1981. 42. szám, október 15. 9. o.).⁴² Az „üldözöttség” motívuma többször felmerül (például a túlsúly kapcsán is, lásd a „Szegény kövérek” címlap-karikatúrát, 1973. 39. szám, szeptember 27. 1. o.), mint ahogy „az orvos vizet prédikál, miközben...” motívuma is (például 1957. 18. szám, június 20. 11. o. vagy 1973. 36. szám, szeptember 6. 7. o.).

„Nikotin-elvonó Intézet” – olvasható egy épület homlokzatán. „Azelőtt detoxikáló volt, az alkoholizmus megszüntetése után építettük át”. Nem igazán értem a poént (1981. 46. szám, november 12. 6. o.).

A *nem* öncélú, tehát a narratívában funkcióval bíró meztelenség egyik példájában egy anya szex közben kapja rajta a lányát. A férfi zöldre vált arcából – és a korabeli szexuális normákból – az következne, hogy az anyának botrányt „kellett” volna csapnia, de a humoros rajzon ezt kiáltja: „Mondd, kislányom, influenzát akarsz kapni?” (1969. 49. szám, december 4. 15. o.). Jellegzetes: a nyolc gyakori fertőző betegségben elhunytak aránya az 1910-es érték 18,1%-ára csökkent 1950-ig, majd 3,86%-ra 1970-ig.⁴³ Azért ez utóbbi év adatával zártam az összehasonlítást, mert a mintában összesen 30 karikatúrán szerepel a járvány motívuma – ebből 26-ot 1969-ben vagy később publikáltak. Ulrich Beck kockázattársadalom-fogalma (2003) juthat eszünkbe:

39 <https://drive.google.com/file/d/189bol507b4a7KyAg5urrKRDxMgVlqKz5/view?usp=sharing>

40 A májzsugorodásos halálesetek számából (KSH 1996:226–227) az ún. Jellinek-formula alapján megbecsülve, lásd a KSH hivatalos módszertani elveit. <https://www.ksh.hu/kereses?q=Alkoholista%C3%A1k%20becs%C3%BClt%20sz%C3%A1ma>

41 Érdekes módon a kávé (túlzott) fogyasztását ebben a korszakban károsabbnak ítélték, mint manapság. Ennek ellenére a kávé átlagos fogyasztása 1950 és 1990 között 26-szorosára nőtt (egy főre jutó évi átlag 0,1 kg-ról 2,6 kg-ra, KSH 1996:201). Lásd még: 1969. 20. szám, május 15., 7. o. https://drive.google.com/file/d/1R-zlFCXSW_pEPfveBzxJE-Lc_7kcigDg/view?usp=sharing

42 <https://drive.google.com/file/d/1hbY6hyJp3jnWTXLeikl-l4ph-FR4Yjgi/view?usp=sharing>

43 Gümőkór, hastífusz, dizentéria (vérhas), diftéria, vörheny és streptococcus, szamárköhögés, kanyaró, szifilisz; a hatalmas ingadozásokat mutató influenzát nem vettem számításba. 1970-ben az ilyen halálozások mintegy 95%-át egyedül a tbc okozta (KSH 1996:226–227).

objektíve hiába csökkent nagyságrendekkel az életünket és egészségünket fenyegető veszélyek szintje – a kockázatok érzékelése, mérlegelése, kommunikálása stb. ezzel párhuzamosan vált nagyságrenddel fontosabbá. Mint a cím nélküli karikatúrán, amelyen két férfi várakozik egy kórházi folyosón, és a szülőszoba ajtaja feletti táblát tanulmányozza: „Az élet káros az egészségre.” Az egyik (leendő) apa füstölő cigarettát tart a kezében (1981. 28. szám, szeptember 9. 5. o.).

Szülészet

Az utolsó karikatúra egyúttal átvezetés a *szülészet* kategória elemzéséhez. 88 ilyen karikatúra került a mintába, ennek 95%-át 1961-ben vagy ez után publikálták (miközben a születési mutató – ingadozásokkal, de lényegében az 1870-es évek óta – folyamatosan csökkent, Dupcsik 2015). A szülőszoba előtt várakozó – nagyon gyakran dohányzó – apa figurája 33 karikatúrán bukkan fel; az egyik képen párba állítva, az ugyanazon a folyosón, ugyanolyan testtartásban, ugyanúgy cigarettázva, de már abortuszra várakozó apával (1965. 22. szám, június 3. 12. o.).⁴⁴

Az apás szülés motívuma mindössze 4 karikatúrán tűnik fel, mind a négy 1985-ös, és mind a négy az apák gyengeségén élcelődik⁴⁵ a téma kapcsán. Érdekes megfontolni, hogy ilyen előzmények után az apa jelenléte gyereke születésénél már a 21. század első éveire erős normává⁴⁶ vált.

A gólyamotívum 16 karikatúrán bukkan fel (beleértve a korábban említett pingvinhelyettest is). A motívum felhasználása nem olyan fantáziátlan, mint első pillantásra hinnénk. Például egy, az 1956-os forradalom leverése után alig több mint fél évvel megjelent karikatúrán az újszülöttet hozó gólyának egy idős néni nyit ajtót, és sajnálkozva mondja: „Nálam lakott kérem, de disszidált...” („Nem lehet kézbesíteni”, 1957. 15. szám, május 30. 15. o.). Vagy: a „magyar légikalóz” egy álarcos újszülött, aki pisztolyt szegez a gólya fejéhez: „*Irány Pest! Vidéken nem szállunk le...*” (1969. 41. szám, október 9. 7. o.).

Az asszisztált reprodukciós technológiák a „lombikbébi” formájában ragadta meg a magyar karikaturisták fantáziáját. A motívumot használó karikatúrákon az ilyen babák egy üveglombikban *jönnek létre*, sőt, tipikusan a lombikot tekintik „az anyának” is. Még az is előfordul, hogy az anya az apával együtt a folyosón várja a babáját, akit a kilépő egészségügyi dolgozó (az egyetlen férfi a hasonló jelenetekben) a meghitt „*Üvegbetét kettőötven*” kifejezés kíséretében ad át (1981. 1. szám, január 1. 2. o.). A „*Magyar lombikbébi*” című karikatúrán az egyik „magzat” ezt kiáltja oda a szomszédos lombik lakójának: „...*az anyád!*” (1981. 25. szám, június 18. 16. o.).

Egy 1985-ös címlapon kombinálják a két motívumot, mert a két hagyományos gólya mellett egy „lombik-gólya” repül, s a szövegből megtudhatjuk, hogy „*jön a magyar lombikbébi!*”

44 https://drive.google.com/file/d/1oDOchtupoGUA_gL78YIRU-t6GzRrfdvC/view?usp=sharing

45 Az egyik rajzon az apás szülés tulajdonképpen meg sem történik, a terhes nő ugyanis még otthoni környezetben nyugtatgatja a férjét: „*Jól van, nem kell majd ott lenned a gyermekeid születésénél, csak gyere már az ágyikóba!*” (1985. 29. szám, július 8. o.).

46 Ezt az állítást első pillantásra gyengíti, hogy a 2020-as évek elején a szüléseknek „csak” 56,7%-ánál volt jelen az apa is. Ugyanakkor Magyarországon a szülések – nemzetközi összehasonlításban kirívóan nagy hányada, azaz – 42,9%-a császármetszés volt, amelyre az apákat nem engedték be (Veroszta et al 2022).

6. kép. Lombik-gólya

Forrás: Ludas Matyi, 1985. február 27. (41. évf. 9. sz.) 1. oldal, Fülöp György rajza.

Nem melléleg: a 13 lombikmotívumot használó karikatúra döntő többsége az 1969 és 1981 közötti számokban jelent meg.

Betegkritika

A gyógyszermotívum összesen 109 karikatúrában bukkan fel. Kezdetben főleg a *betegkritika*-kategória részeként, tehát az indokolatlan, túlzott vagy irracionális szempontok által meghatározott gyógyszerfogyasztás parodizálásaként. A humoristák itt mintha elfogadnák a tipikus orvosi felfogást: a gyógyszer-túlfogyasztás a betegek tudatlanságából, egyfajta modern kuruzslásigényből fakad. Keleti Károly korábban már idézett művében azt is írta, hogy a tipikus falusi magyar 1871 körül „*Irtózik gyógyszer drágaságától, inkább három annyi költ időközben keresethiány miatt*” (Keleti Károlyt⁴⁷ idézi Andorka 1983:1065). Az ugyancsak már idézett *Kis-kunhalom* orvosa, miután utasítja a parasztsaládot, hogy – szekéren, hajón, tömegközlekedéssel – felvigyék a beteg lányt a pesti kórházba, még ezt is hozzáteszi: „*Fájdalomcsillapítót nem adok – mondja a beteg felé. – Már csak azért sem, mert akkor még itt talál maradni...*” (Nagy 1978:140).

A gyógyszerfogyasztás megugrását az 1960-as évek elejétől a tudatlanság helyett valószínűleg tényezők kombinációja magyarázza, amelyben szerepet játszik a kínálat bővülése, az ártámogatási rendszer, a növekvő jövedelmek és a helyi készletek felhalmozását ösztönző hiánygazdaság (Kornai 1980). A gyógyszerfogyasztás növekedését részben az magyarázza, mint az alkoholizmus növekedését: egyszerűen jóval több ember engedhette meg magának. Fontos szempont még, hogy a tableta bekapása összehasonlíthatatlanul gyorsabb és egyszerűbb volt, mint az egészségügy bármely más szolgáltatásainak igénybevétele, illetve a sokszorosan kiszolgáltatott emberek számára a nagyobb kontroll érzésének illúzióját nyújthatta.

Első pillantásra paradox, de szociálpszichológiai szempontból érthető módon, miközben a társadalom – de facto, nagyon viszonylagos – autonómiája növekedett, a gyógyszermotívum egyre inkább a társadalomkritika-kategória kísérőjévé vált. Egyrészt – bár objektíve nyilván javult a gyógyszerellátás minősége – az orvosság gyakrabban társult a „hiány(cikk)” motívumához. Másrészt, közhelyszerűvé vált, hogy ezt a társadalmat sokan csak nyugtatók fogyasztásával képesek elviselni.

A karikatúrák vizuális motívumai elemzésének ez lehet a legfontosabb tanulsága: miközben az egészségügyi ellátás eltömegesedett, túlnyomórészt nagy intézmények kereteibe illeszkedett, a leggyakoribb interakciótípus változatlanul egy beteg és egy orvos között zajlott. Kvantifikálva: *alapszituáció A*-nak neveztem azokat a szituációkat, ahol az orvos-páciens párost maximum egy hozzátartozó egészsíti ki – ezt a motívumot a minta összesen 193 karikatúráján találtam meg. Hozzáadva az *alapszituáció B* (amikor maximum egy aszisztens/nővér is jelen van), illetve az *alapszituáció C* (amelyen maximum egy nem-orvos egészségügyi dolgozó és legalább egy további beteg is látható) motívumokkal jellemezhető rajzokat – eredményként a minta 29,4%-át kapjuk.

A fentiekben nem elemeztem részletekbe menően valamennyi kategóriát, mivel már így is fellépett egyfajta telítettség hatás. A kutatás utolsó fázisában a 12 kategóriából 4 kategóriacsoportot alakítottam ki. Az első ilyen csoportba soroltam a belpolitikai, a külpolitikai és a fegyelmező karikatúrákat (*propaganda/fegyelmező kategóriacsoport*). Ezeket a kategóriákat nyilvánvalóan a – mindvégig diktatórikus, bár mint láthattuk, különböző alkorszakaiban szignifikáns módon különböző – állam törekvéseinek a szolgálata kapcsolta össze.

A *szórakoztató/tágabb értelemben vett terápiás* kategóriacsoportba soroltam a *betegkritika*, a *gyógyítókritika*, a *pikáns*, a *pszicho*, a *szexizmus*, a *szülészet* és a szűkebb értelemben vett *terápiás* kategóriákat.

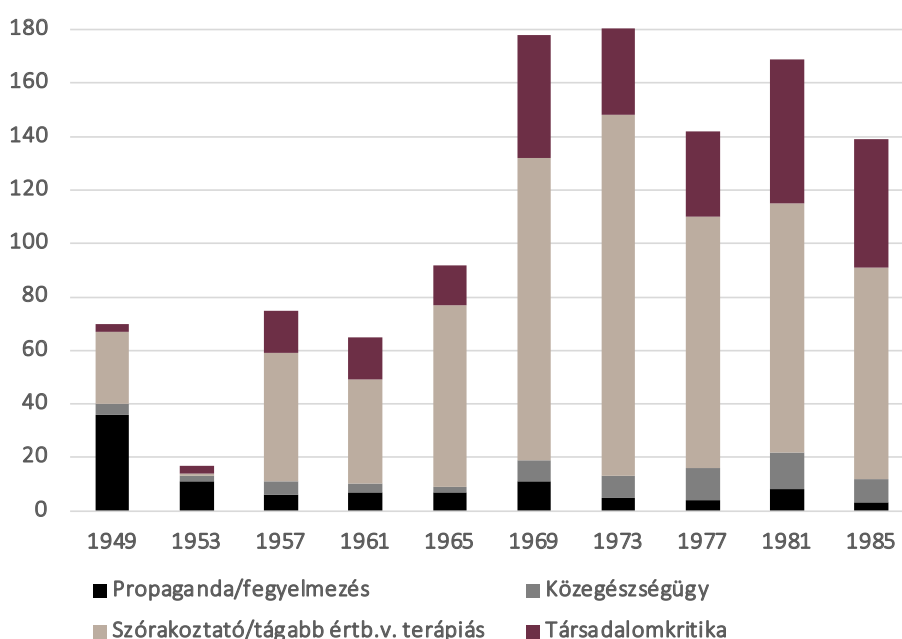
47 Keleti Károly (1871) *Hazánk és népe közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából*. Pest: Athenaeum. 151.

Bizonyos értelemben a fent említett két kategóriacsoport közé helyezhető a közegészségügy kategóriája. A közegészségügyi témák elvileg szolgálhatták az állam és hatóságai felülről lefelé irányuló kommunikációját is. A gyakorlatban azonban, különösen az 1960-as évek végétől, ezeket is át lehetett hangolni a szórakoztató vagy kritikai kategóriák szellemében. Egy gyöngyszem, ami a megtévesztően joviális stílus ellenére is jól mutatja, hogy azért a „felpuhult” diktatúra is diktatúra: Brenner György karikatúráján („Rendelőben”, 1985. 9. szám, február 27. 16. o.) a nővér kiszól a zsebkendőjükbe köhögő-tüsszögő várakozóknak: „Nincsen influenzajárvány, emberek, menjenek nyugodtan haza!”⁴⁸

Végül a társadalomkritikai kategória önmagában egy külön kategóriacsoportot alkot.

Ábrázolva a kategóriacsoportokat (2. ábra), azonnal látható a legfontosabb tendencia: az 1949-ben és 1953-ban domináló propaganda/figyelmeztető karikatúrátípus 1957 után látványosan visszaszorult. 1957 után minden vizsgált évben a szórakoztató, tágabb értelemben vett terápiás és kritikai karikatúrák alkotják a mintába került karikatúrák túlnyomó többségét. (Feltehetően ez volt a helyzet a mintán kívüli rajzok esetében is, de ez további vizsgálatokat és ezekre alapozott további publikációkat igényel.)

2. ábra. Karikatúrák száma a kategóriacsoportok alapján, 1949–1985

48 <https://drive.google.com/file/d/19mJaqv2Yr8hEP24eReWEjpfCtyXWig4l/view?usp=sharing>

ÖSSZEGZÉS

Jellegénél fogva még egy jól működő egészségügyi rendszer is tömegesen „termeli” a frusztrációt, a kiszolgáltatottság érzését, a traumákat. Az államszocializmus korában mindezt tetőzte a rossz hatásokkal működő, a kvalitatív mutatókat rendszerszinten hanyagoló hiánygazdaság is. Ráadásul az ilyen negatív élmények, szorongások vagy traumák terápiás, kritikai vagy javító célzatú kibeszélésének lehetőségei, mind a mikroszinten, mind a makroszinten erősen korlátozottak voltak. Az ilyen, ritka kommunikációs csatornák egyike volt az államszocializmus korabeli *Ludas Matyi*. Pontosabban: a *Kádár-kori Ludas*, mert a Rákosi-rezsim, mint láthatuk, a propaganda és az indoktrináció eszközének próbálta használni ezt a lapot is.

A rendszer ráadásul az egészségügy terén jobban elviselte a – gyakran társadalomkritikát implikáló – kibeszélést, mint más területeken. A szinte már triviális politikai szférán kívül jó ellenpélda: Kemény István 1970-ben egy – mai szemmel nézve szinte szikár, nyílt normativitás nélküli előadást – tartott az MTA ünnepi ülésén. Mégis, a hatalom provokációnak tekintette, hogy a szociológus különösebb óvatosság nélkül szegénységről beszélt, és ezért retorziókat alkalmazott (Kemény 1995).

Losonczi Ágnes és munkatársai az 1977-ben indított egészségügyi kutatásuk kezdetén tipikusan az együttműködés megtagadásával találkoztak a különböző intézményes szereplők részéről (1989:16). A pártállam hatóságainak gyanakvása bizonyos szempontból indokolt volt: a végeredmény szerint a kutatás Zala megyei mintájába bekerült egyének mintegy ötödét találták „teljesen egészségesnek”; az országos átlag feltehetően a népesség egyharmada körül járt (Losonczi 1989:55). Az ilyen és hasonló mutatókat azonban a társadalom nagyságrenddel kisebb szegmensében tudták diszkusszió tárgyává tenni, mint amekkora a *Ludas Matyi* olvasótábora volt.

A *Ludas* perspektívája egyszerre volt szabadabb, ugyanakkor, természetesen, korlátozottabb is, mint a kutatóké. A karikatúrák prezentációjában a feszültségeket, a problémákat tipikusan egyéni hiányosságok, *ugyanakkor* – a vizsgált korszak második felében egyre inkább – rendszerszintű defektusok eredményezték. Az egészségügyi személyzet, a páciensek és hozzátartozóik egyaránt egy diszfunkcionálisan működő rendszer áldozataiként, egyszersmind működtetőiként jelennek meg.

A tanulmány készítése során felmerült további kutatási irány: a genderszerepek, a családi viszonyok, a párkapcsolatok és a szexualitás megjelenése az államszocializmus korabeli *Ludas Matyi* karikatúráiban.

HIVATKOZÁSOK

- Andorka R. (1983) A társadalomstatisztika kezdetei Keleti Károly munkásságában. *Statistikai Szemle*, 61(10), 1059–1069.
- Ariès, Ph. (2010) A halál iránti attitűdjeink: a fejlődés főbb állomásai és értelmezése. In Pilling J. (szerk.) *A halál, a haldoklás és a gyász kultúranropológiája és pszichológiája: szöveggyűjtemény*. Budapest: Semmelweis, 25–36.
- Babbie, E. (1995) *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest: Balassi.
- Beck, U. (2003) *A kockázat-társadalom: Út egy másik modernitásba*. Budapest: Andorka Társaság – Századvég.
- Bergson, H. (1992) *A nevetés*. Bukarest: Kriterion.
- Bódi L. (2018) Humor és vészorkorszak: viccek, karikatúrák a koalíciós időszakban, 1945–1948. *Századvég*, 1(87), 109–125.
- Buzinkay G. (1983) *Borsszem Jankó és társai. Élclapok és karikatúrák a XIX. század második felében*. Budapest: Corvina.
- Cundall, M. K. – Kelly, S. (szerk.) (2021) *Cases on applied and therapeutic humor*. Hershey, PA: Medical Information Science Reference/IGI Global. <https://doi.org/10.4018/978-1-7998-4528-7>
- Dobszay T. – Fónagy Z. (2003) III. A rendi társadalom utolsó évtizedei. In Gergely A. (szerk.) *Magyarország története a 19. században*. Budapest: Osiris, 57–124.
- Dupcsik Cs. (2015) A születési mutató hosszútávú tendenciáinak tanulságai. In Kisdi B. (szerk.) *Létkérdések a születés körül*. Budapest: L'Harmattan, 111–128.
- Dupcsik Cs. (2020) „Meghalókat a Zoéval szoktunk játszani!” Tudás és hatalom az orvos–beteg interakciókban. *Sic Itur ad Astra*. 72. 153–180. Elérhető: https://www.researchgate.net/publication/347986470_Meghalosat_a_Zoeval_szoktunk_jatszani [Letöltve: 2020-12-29].
- Dupcsik Cs. (2022) *A magyar szociológiai gondolkodás története 1990-ig*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan. <https://doi.org/10.56037/978-963-414-887-6>
- Dupcsik Cs. (2023) A cigányzenész karaktere az élclapokban: A kiegyezéstől a szocializmus koráig. In Hajnóczky T. (szerk.) *A cigányzene és a zenész cigány alakváltozásai. Történelmi, társadalmi és kulturális metszetek a 19–20. századból*. Budapest: Gondolat, 225–260.
- Freud, S. (2003) A vicc viszonya az álomhoz és a tudattalanhoz. In *Válogatás az életműből*. Budapest: Európa, 232–254.
- Gábor R. I. – Galasi P. (1981) *A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Galasi P. – Kertesi G. (1990) A hálapénz ökonómiája. *Közgazdasági Szemle*, 38(3), 260–288.
- Gyarmati Gy. (2011) *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. Budapest: ÁBTL – Rubicon.
- Hanák P. (1985) A másokról alkotott kép: Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében). *Századok*, 119(5–6), 1079–1104.
- Horváth D. – Mitev A. (2015) *Alternatív kvalitatív kutatási kézikönyv*. Budapest: Alinea.
- Kalmár M. (2014) *Történelmi galaxisok vonzásában: Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990*. Budapest: Osiris.
- Kemény I. (1995) Interjú Kemény Istvánnal. In Csizmadia E. (szerk.) *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Interjúk*. Budapest: T-Twins. 27–37.
- Kiss L. (2005) Az ispotálytól a modern kórházig: Kórházak Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig. *Századvég*, 10(3), 49–121.
- Kiss L. (2023) A humor mint a közpolitika tükré: a Ludas Matyi propagandatevékenysége 1945–1990 között. *Korall*, 24(93), 121–144. <https://doi.org/10.52656/KORALL.2023.03.006>
- Kornai J. (1980) *A hiány*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Kornai J. (2012) *A szocialista rendszer. Kornai János Válogatott Munkái II.* Pozsony: Kalligram.
- KSH (1996) *Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Kuipers, G. (2015) *Good Humor, Bad Taste: A Sociology of the Joke*. Berlin: de Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9781501510441>
- Light, D. W. (2000) 14. The Medical Profession and Organizational Change: From Professional Dominance to Countervailing Powers. In: Bird, C. E. – Conrad, P. – Fremont, A. M. (szerk.) *Handbook of Medical Sociology*. 5th edition. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 201–216.
- Losonczy Á. (1986) *A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben*. Budapest: Magvető.

- Losonczi Á. (1989) *Ártó-védő társadalom: Ahogy a társadalom betegít és gyógyít...* Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Majláth Mikes L. (2024) Ők voltak a ludasok. *Újpesti Napló*, XVIII. 8. (szepember 19.) 3.
- Manchin R. – Szelényi I. (1990) [1985] A családi mezőgazdasági termelés a kollektivizált gazdaságokban: három elmélet. In Szelényi I. Új osztály, állam politika. Budapest: Európa, 375–398.
- Merton, R. K. (2002) XVIII. fejezet. A tudomány és a demokratikus társadalmi struktúra. In *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Osiris, 634–644.
- Nagy L. (1978) [1934] *Kiskunhalom*. Budapest: Móra.
- Rainer M. J. (2012) *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest: 1956-os Intézet – L'Harmattan.
- Romsics I. (1999) *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris.
- Sáfár Gy. (1997) In memoriam Gyöngyi: Rákbetegség és orvoslás. Az interjút készítette és szerkesztette: Hoyer M. *Replika*, 26, 7–13.
- Szalai J. (1986) *Az egészségügy betegségei*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Szalai J. (1989) Az egészségügyi ellátás feszültségeinek néhány szociológiai kérdése. In Molnár L. (szerk.) *Orvosi szociológia*. Budapest: Medicina, 172–181.
- Szelényi I. (1992) [1988] *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon* Budapest: Akadémiai.
- Tamás Á. (2020) „*Talpra magyar, hí az urna!*” Választások és választási kampányeszközök élclopokban (1867–1875). Szeged: Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány.
- Tamás Á. – Vajda L. (szerk.) (2018) *A magyar politikai karikatúra története*. Budapest: Országház.
- Tateo, L. (2018) The Cultures of Grief: The Practice of Post-Mortem Photography and Iconic Internalized Voices. *Human Affairs*, 28, 471–482. <https://doi.org/10.1515/humaff-2018-0038>
- Tóth J. (2021) *Kulákbanat: Kulákellenes propaganda a Ludas Matyiban*. Székesfehérvár: Világok.
- Veroszta Zs. – Boros J. – Kapitány B. – Kopcsó K. – Leitheiser F. – Sándor N. G. – Szabó L. – Spéder Zs. (2022) *Csecsemőkori Magyarországon. Jelentés a Kohorsz '18 Magyar Születési Kohorszvizsgálat 2. hullámáról. Kutatási Jelentések 106*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. <https://doi.org/10.21543/Kut.2022.106>
- Závada P. (2006) *Kulákprés. Család- és falutörténeti szociográfia, Tótkomlós, 1945–1956*. 3. átdolg. kiad. Budapest: Magvető.